

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІ ДІАЛЕКТИЗМИ І РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРАМОВИ

Нечитайло Ірина Миколаївна

канд. філол. наук, доц.

Київський національний лінгвістичний університет

Статтю присвячено теоретичній розробці проблеми праслов'янських віддієслівних діалектизмів у лексиці сучасних слов'янських мов, визначенню їхніх принципових ознак територіального, лексико-семантичного та словотвірного характеру.

Ключові слова: праслов'янський діалектизм, архаїчні зони лінгвістичного простору Славії, континуанти праслов'янських лексем, девербативи.

Для з'ясування походження, складу і діалектного розмежування праслов'янської мови у працях історико-лексикологічного та етимологічного характеру давно усвідомлено важливість урахування фактів лінгвогеографії і передусім – "географії слів" (О. М. Трубачов, М. О. Бородин, В. Г. Гак, А. Ф. Журавльов, Р. В. Болдирев, Г. П. Клепикова) У цьому напрямку здійснюються розшуки показників, які б мали максимально переконливо відтворити фрагменти мовного ландшафту Палеославії. Завдання сучасної славістики полягає в тому, щоб на основі їхнього ретроспективного аналізу відтворити процес вищеленування в праслов'янській мові найдавніших діалектів та діалектних груп.

Одним із шляхів до відтворення діалектної структури пізньопраслов'янської мови є дослідження праслов'янських діалектизмів, тобто присутніх у периферійних діалектних зонах слов'янських мов рефлексів прамови, що залишили незмінними свої фонетичні, морфологічні і семантичні характеристики. Проблеми формування і розвитку праслов'янських діалектизмів у загальнослав'янському контексті розроблялися О. М. Трубачовим, Л. В. Куркіною, Ж. Ж. Варбот, В. В. Мартиновим, О. С. Мельничуком, В. А. Меркуловою та ін. [Варбот 1984; Куркіна 1992; Куркіна 1993; Мартынов 1973; Мельничук 1991; Трубачев 1963].

Показниками просторово-часових відношень праслов'янської доби вважають окремі ізогlossen і сукупності ізогlossen, що можуть відбити давні явища у лексиці. До таких явищ належить також корпус поступових перетворень семантики праслов'янських дієслівних праформ. Послідовний аналіз ізогlossen зв'язків однотипних семантичних трансформацій дозволяє поглибити перспективу лінгвоетнічних відношень і разом із тим дає можливість більш точно визначити місце цікавих для нас діалектних структур у системі просторово-часових відношень праслов'янської [Куркіна 1993, 39].

Актуальність обраної проблематики зумовлена тим, що реконструкція прамовної семантики – одна з найменш розроблених галузей порівняльно-історичного мовознавства, хоча семантичні аргументи використовуються дослідниками досить часто. У практиці етимологічних досліджень інтерес до долі окремого слова, на нашу думку, має сполучатися зі спробами намітити деякі загальні принципи історичної семантики. Тут слід виходити з того, що в давніх основах спостерігаються спільні тенденції, схожість, повторюваність семантичних переходів.

Мета даного дослідження полягає у виявленні спільних закономірностей значеннєвих змін у структурі дієслівних праслов'янських основ, які зумовили формування прасло-

в'янських діалектних імен, зафіксованих у зонах архаїки слов'янського мовного світу. Вважаємо, що вже зараз, використовуючи всі сучасні досягнення в етимології і порівняльно-історичному слов'янознавстві, можна підійти до вирішення проблеми членування праслов'янського мовного світу з позицій семантичної деривації. Вивчення того, як діяли механізми архаїчних семантичних змін, виявлення спільного та окремого в їхньому характері, зв'язках і под. дозволить по-новому подивитися на проблему диференціації праслов'янської мови. Це дасть також можливість її вирішення з позицій семантичного критерію і продемонструвати, як схожими засобами досягається різна сегментація мовної дійсності [Толстой 1966, 30].

Слід зазначити, що праслов'янські діалектизми на територіях поширення індоєвропейських мов – явище досить рідкісне. Проте ряд крапкових явищ архаїчного характеру дозволяють включити їх до кола наших досліджень як такі, що доповнюють загальну картину виникнення, розвитку та функціонування прадавніх лексем на теренах Славії.

Закономірності семантичних перетворень за участю відповідних словотвірних засобів при формуванні віддієслівної праслов'янської лексики, що збереглася в діалектах сучасних слов'янських мов, полягають в узгодженні семантики вихідних дієслівних основ із типом значення девербативів, утворених за праслов'янської доби. Так, утворений від дієслова впливу праслов. *mesti іменник праслов. *metuxъ (назва об'єкта дії) зберігся у говірках кашубсько-словінської мови як *metux*, чол. р. "поганий хліб на корені" [ЭССЯ XVIII, 121].

Досить типовим явищем є утворення назви знаряддя дії від дієслова праслов. *lemiti "ламати, ломити" іменника на позначення знаряддя дії праслов. *lemaгъ: у кашубсько-словінських діалектах цей девербатив відобразився як *lemioŕ*, -аґа "леміш" [ЭССЯ XIV, 106].

Схожі засоби формування віддієслівних імен фіксуються не лише у кашубсько-словінській мові або серед мов західнослов'янського ареалу. Іноді ізоглосно поєднаними виявляються і самі діалектні девербативи, належні різним регіонам Славії. До кашубсько-словінсько-української ізоглоси увійшло праслов'янське ім'я діяча праслов. *kradějъ, утворене від основи дієслова праслов. *krasti. Його відповідники – кашуб.-словін. *krazěj*, чол. р. "злодій", укр. діал. *крадій*, чол. р. "злодій" (лубен.) [ЭССЯ XII, 84; Sychta 1968 II, 239].

З дієслова праслов. *bosti, *bodo походить праслов. *bodaгъ, який нині перебуває у віддалених точках функціонування слов'янських мов: серб. діал. *bóđār*, чол. р. "рогата худоба (самець), що б'ється", "засіб для ловлі риби", кашуб.-словін. *b'úodãře* (*bodarze*), множ. "вила, що застосовуються у рибальстві". Отже, ізолекса охоплює, за цими даними, частину сербських, хорватських та кашубсько-словінських діалектів [ЭССЯ II, 152].

Формація з основою дієслова праслов. *mizati "щезати, пропадати" – найменування суб'єкта дії праслов. *mizul'a. Аналізована лексема має також діалектний характер поширення у сербській як діал. *мизуља*, жін. р., "прізвисько корови" (босн. і герцег.), кашуб.-словін. стар. пестл. *m'izula*, жін. р. "теля, корівка", білор. *Мизула*, особове власне ім'я [ЭССЯ XIX, 62; Sychta 1968 II, 173].

Похідна від дієслова праслов. *mękati, *mękti лексема праслов. *męкъ стала об'єктом складних семантичних перетворень у напрямку актуалізації компонентів як об'єкта дії (що відбилось у континуантах словенської та білоруської мов), так і процесуальності (у кашубсько-словінському та російському континуантах). Цей девербатив утворив словенсько-кашубсько-словінсько-російсько-білоруську ізоглосу: словен. męk, чол. р. "сирий вигін у річки", кашуб.-словін. m'ak, чол. р. "кидок", російськ. діал. *мяк* "тупий удар", білор. діал. *мяк*, чол. р. "налим" [ЭССЯ XVIII, 246].

Одержані дані семантико-словотвірного та територіального дослідження праслов'янських діалектизмів віддієслівного походження у слов'янських мовах підтверджують існування у пізньопраслов'янську (а можливо, і в більш ранню) епоху значних відмінностей, багато з яких сформувалися задовго до розселення слов'ян на обширних територіях. Сучасні південно-, західно- та східнослов'янські ареали виявляються гетерогенними, сформованими на основі пізньопраслов'янських діалектів, з розбіжностями в напрямках семантичних трансформацій вузьколокальних дієслівних праслов. Елементи успадкованих діалектизмів, зокрема їхні семантико-словотвірні характеристики, перебувають на цей час або ізольованими, або у віддалених один від одного лінгвогеографічних ареалах.

Суттєвою типологічною рисою праслов'янських діалектизмів-девербативів є значення вихідних праслов'янських дієслів, характер семантичних змін у їхній структурі при утворенні віддієслівних імен та їхня належність до певних територій. Усі праслов'янські віддієслівні імена, що зустрічаються у так званих архаїчних зонах слов'янських мов, можна об'єднати у семантичні групи назв суб'єкта, знаряддя, об'єкта, місця дії, ознаки за дією, процесу дії, позначеної вихідним для них дієсловом. У свою чергу мотивуючі їх дієслова можна розподілити за групами різного роду впливу (ушкодження, деформації, поверхневої дії, присвоєння, переміщення, звучання і стану).

Виходячи з того, що формування віддієслівної лексики демонструє глибинні моворозумові процеси в свідомості носіїв мови, випадки, коли семантичні моделі утворення праслов'янських девербативів є одиничними або збігаються у різних ареалах Славії, можуть свідчити про архаїзм цих територій, спільність походження представників вказаних діалектних зон або можливі тривалі контакти між ними.

У межах ареалу південнослов'янських мов значно виражену семантичну близькість мають мотивуючі дієслівні основи у діалектах болгарської, македонської та сербської мов (переважання назв різних видів впливу, стану, відсутність назв присвоєння, звучання, мовлення), словенської та хорватської мов (суттєва кількість назв переміщення, поверхневої дії). За індивідуальними рисами формування семантичної структури девербативів вирізняються схожості у діалектах болгарської та сербської мов та у діалектах словенської та хорватської мов.

Ряд змішаних типів утворення девербативів серед діалектизмів хорватської мови дозволяє вважати значну частину хорватських говірок проміжною від західних до центральних і східних територій південнослов'янського ареалу. За цими ж ознаками македонська мова зберігає семантико-словотвірні риси перехідності між західноболгарськими та сербськими діалектизмами.

З урахуванням поширення одномовних та міжмовних праслов'янських діалектизмів встановлено межі периферійних зон Слов'янського Півдня: західноболгарські,

південно-східні й південно-західні македонські, північні, південночорногорські і південногерцеговинські сербські, західні, південні й крайні північні хорватські та північні, західні та північно-західні словенські. Додаткові підстави для такого обмеження дають діалектні елементи пам'яток старослов'янської та церковнослов'янської мов.

Напрямки ізоглосних ліній, що мають "хвильовий" характер, намічають шляхи заселення балканських територій з північного заходу на південний схід. Дублети південних праслов'янських діалектизмів у сучасних латиській та литовській мовах можуть свідчити на користь гіпотези про попереднє перебування слов'ян, що заселили Балкани, в балтійському регіоні або про їхнє попереднє межування з балтами.

Засоби формування праслов'янської лексики західної макрозони мають ряд специфічних рис у семантичному складі як мотивуючих дієслів, так і так і похідних імен. Паралелізм у напрямках формування семантичної структури праслов'янської девербативної лексики чітко простежується у чеських і словацьких діалектах. Особливе місце серед західнослов'янських мов належить чеським діалектизмам як таким, що продемонстрували притаманні лише їм напрямки семантичної трансформації вихідних основ. Зонами, що містять переважну більшість цих архаїзмів, є острівні або крапкові ареали східних чеських, центрально- та східно-моравських і деяких лаських, зокрема средоопавських, діалектів, у словацькій мові – середньо-центральної, північно- та середньозахідні діалекти, у польській – острівні ареали мазовецьких говірок та крапчасті зони малопольських та великопольських говорів, а також шльонських говірок, у кашубсько-словінській – північні приморські. Міждіалектні зв'язки досліджуваних діалектизмів, утворених у вказані способи, відбиваються чесько-словацькими, чесько-словацько-верхньолужицькими, польсько-кашубсько-словінськими ізоглосами.

Обмежена кількість паралелей західнослов'янських діалектизмів з позаслов'янськими девербативами дозволяє припустити, що їхнє формування належить до пізньопраслов'янського періоду, тобто до того часу, коли зв'язки протозахіднослов'янської діалектної групи з германцями та балтами припинили своє існування. З відносною впевненістю можна стверджувати, що цим контактам мали перешкоджати діалектні групи північних слов'ян, що пізніше заселили Балкани і зумовили утворення південнослов'янських мов.

Семантико-словотвірний аналіз праслов'янських діалектизмів, представлених у східному ареалі слов'янських мов, що став результатом етимологічних тлумачень архаїчної девербативної лексики, також послужив базою для встановлення актуальних особливостей значеннєвої деривації східної групи праслов'янських мов та їхньої локалізації. Простеження розвитку вказаної лексико-семантичної мікросистеми від споконвічної дієслівної форми і значення до фіксації в окремих дочірніх східнослов'янських мовах дало підстави говорити про специфіку семантичного словотворення на слов'янському Сході. Споконвічна єдність діалектної лексики східнослов'янських мов також проявляється у паралелізмі семантичних трансформацій дієслівних основ: семантично подібні засоби словотворення спостерігаються у просторово ізольованих російсько-українських та російсько-білоруських зонах, що дає підстави припускати тісну взаємодію носіїв вказаної лексики або просторову суміжність

діалектів за періодів праслов'янської та східнослов'янської єдності. Водночас східнослов'янський ареал продемонстрував не лише випадки схожих трансформацій, які належать усім трьом мовам, але й неоднорідний характер розвитку семантики окремих дієслівних праслов'янських основ.

Зонами поширення віддієслівних діалектизмів праслов'янського віку у Східній Славії є: 1) в російській мові північно-західні (псковські, новгородські, ленінградські, олонецькі говірки), північно-центральні (вологодські, костромські, архангельські говірки) та північно-східні (пермські, вятські, свердловські, печорські говірки) з окремими відповідниками у середній частині Південного Сибіру та Забайкалля; 2) середньо- та західнополіські діалекти української мови, а також говори південно-західних діалектів переважно буковинської та закарпатської зон; 3) говори поліського діалекту білоруської мови, прикордонні з українськими, на лінії Дрогичин – Пінськ – Столін – Турів, та північно-західних діалектів, сконцентрованих навколо Гродно.

Однотипний характер семантичних змін та стійкість меж вказаних місцевостей, де перебувають рефлексії праслов'янських діалектизмів з їхніми відповідниками, дозволяють кваліфікувати їх як східнослов'янські периферійні зони. Лінгвогеографічний аналіз розташування архаїчної лексики саме в цих зонах дає підстави припускати наявність принаймні двох хвиль пізньопраслов'янської експансії на території Східної Славії. Перша хвиля припадає на території з центром у середній півночі України, друга – на східноєвропейські території сучасної Росії з центром на півночі Центрального Федерального округу.

Звертає на себе значну увагу відсутність позаслов'янських (особливо балтійських) відповідників девербативів східнослов'янського ареалу. Тільки на відміну від західнослов'янських слів, тут виявлено обмежену кількість вихідних дієслівних основ, що мотивували досліджувані імена, співвідносних з латиськими, литовськими та пруськими архаїчними основами. Можна припустити, що на період балтослов'янських контактів протосхіднослов'янські діалекти ще не мали розвинутої системи девербативних суто слов'янських утворень: період їхнього формування припав на останні століття слов'янської прамови.

Здійснений у розділі аналіз спільнослов'янського семантико-словотвірного матеріалу дозволяє зробити певні висновки з ряду напрямків формування праслов'янських віддієслівних імен, суттєвих як для праслов'янської лексичної семантики, так і реконструкції й етимологізації праслов'янських архаїзмів та слов'янської історичної діалектології.

На карті міжмовних та міжрегіональних відповідностей семантико-словотвірних засобів утворення праслов'янської девербативної лексики чітко окреслюються закономірні зв'язки між різними територіями Славії. Найбільш типовими для праслов'янської лексики є суб'єктні іменники від різних груп дієслів конкретної дії (за винятком значень ушкодження та деформації). З більшою частотністю девербативи проявляються у південному регіоні, з меншою – в західному. Вищий ступінь відповідностей спостерігається між південно- і східнослов'янськими діалектами, проміжною ланкою тут виступають діалекти чеської, словацької, польської та кашубської мов.

Об'єктні назви як результат семантико-словотвірних змін дієслів різних видів впливу (особливо ушкодження, деформації та поверхневої дії) є притаманними всім слов'янським діалектам, що відбивається також численними міжрегіональними ізоглосами. Зв'язки напрямку південь – схід, не опосередковані західним компонентом, належать утворенням від дієслів незумовленої дії та стану. Назви знарядь, мотивовані дієсловами ушкодження та поверхневої дії, є загальнослов'янськими діалектизмами, тобто представлені тією чи іншою мірою в усіх архаїчних регіонах слов'янських мов. Південно-західними виявилися девербативи від дієслів переміщення об'єкта, а західно-східними – від дієслів деформуючої дії.

Ізоглоси менш численних локальних назв, що поєднують схожі засоби девербації, проходять через три регіони і стосуються діалектизмів сербської, хорватської, словенської та російської, української, білоруської мов через посередництво словацької, польської або кашубсько-словінської мов. Схожість моделей формування девербативів демонструють окремі ізоглоси напрямку захід – схід та південь – схід.

Території найбільшої концентрації праслов'янської девербативної лексики, обмеженої однією мовою або одним ареалом найбільш споріднених слов'янських мов, у ряді випадків значно відрізняється від тих, де присутні діалектизми міжрегіонального поширення. До мов з незбігом вказаних зон дистрибуції архаїзмів належать передусім мови болгарська, сербська, кашубська і (в ряді випадків) українська.

Лінгвогеографічна характеристика більшості розглянутих випадків утворення і поширення праслов'янських девербативів є підставою для встановлення допізньопраслов'янських контактів внаслідок спільного проживання або спільного походження діалектів, а також припущення про напрямки міграцій пізньопраслов'янських племен. На тлі південно – східнослов'янських паралелей в утворенні віддієслівних імен західнослов'янські мови дуже часто становлять простір "невідповідності", оскільки не демонструють подібних трансформацій. Це може свідчити про такий діалектологічний стан пізньопраслов'янської мови, коли протозахіднослов'янська група діалектів, зокрема на серболужицькій, словацькій і польській територіях, стала центром виходу міграційних потоків праслов'ян.

На користь північних та західних західнослов'янських земель як стартових для племен, що прямували на південь і схід, свідчить ряд відповідників праслов'янських архаїзмів у балтійських (латиській, литовській) та кельтських (ірландська, галльська) мовах. Підтвердженням цієї гіпотези виступають давні мови (старослов'янська, сербсько- та русько-церковнослов'янська, давньоболгарська й давньосербська, а також давньоруська), адже прадавня віддієслівна лексика в їхньому складі також знайшла відбитки поза межами слов'янського світу. Тоді є підстави вважати сфери поширення праслов'янських діалектизмів південного та східного ареалів периферією вказаних переміщень і більш пізніми зонами слов'янської експансії.

Статья посвящена теоретической разработке проблемы праславянских отглагольных диалектизмов в лексике современных славянских языков, определению их принципиальных признаков территориального, лексико-семантического и словообразовательного характера.

Ключевые слова: праславянский диалектизм, архаичные зоны лингвистического пространства Славии, континуанты праславянских лексем, девербативы.

The article is devoted to the theoretical elaboration of the problem of the Proto-Slavic verbal dialectisms in the Slavic dialects, to the definition of their principle territorial, lexico-semantic and word-building characteristics.

Key words: Proto-Slavic dialectism, archaic zones of linguistic space of Slavia, continuations of Proto-Slavic lexemes, deverbatives.

Література:

1. Варбот Ж. Ж. Праславянская морфология, словообразование и этимология /Жанна Жановна Варбот / Отв. ред. О. Н. Трубачев. – М.: Наука, 1984. – 253 с.
2. Журавлев А. Ф. Лексикостатистическое моделирование системы славянского языкового родства / Анатолий Федорович Журавлев. – М.: Издательство Индрик, 1994. – 254 с.
3. Куркина Л. В. Дialeктная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики / Людмила Васильевна Куркина. – Любляна, 1992. – 260 с.
4. Куркина Л. В. Паннонославянская языковая общность в системе диалектных отношений праславянского языка / Людмила Васильевна Куркина // Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. Братислава, сентябрь 1993 г. Доклады российской делегации / Отв. ред. акад. Н. И. Толстой. – М.: Наука, 1993. – С. 36–46.
5. Мартынов В. В. Праславянская и балто-славянская деривация имен (АН БССР. Белорусский комитет славистов. 7 Межд. съезд славистов. Доклады) / Виктор Владимирович Мартынов. – Минск: Наука и техника, 1973. – 58 с.
6. Мельничук А. С. Вопросы реконструкции лексического состава праязыков / Александр Саввич Мельничук // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Лексическая реконструкция. Реконструкция исчезнувших языков. – М.: Наука, 1991. – С. 5–14.
7. Толстой Н. И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава / Никита Ильич Толстой // Вопр. языкознания. – 1966. – № 5. – С. 16–36.
8. Трубачев О. Н. О праславянских лексических диалектизмах сербо-лужицких языков / Олег Николаевич Трубачев // Сербо-лужицкий лингвистический сборник. – М.: АН СССР, 1963. – С. 154–172.
9. ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд // Под. ред. О. Н. Трубачева. – Вып. II, XII, XIV, XVIII, XIX. – М.: Наука, 1976–2000.
10. Sychta B. Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej / Bernard Sychta. – T. II. – Wrocław etc.: PAN, 1968. – 444 s.